הרב בנימין יעקב רקובר

מדרגות בקדושה
(חלק ב')

פרק שני
האחדות והפירוט במשנת מרן הרב זצ"ל

א. פתיחה
ב. חשיבותו של יסוד האחדות במשנתו של מרן הרב זצ"ל
ג. האחדות כאמת
ד. האחדות מביאה להכרה במהות הדבר ולשכלולו
ה. האחדות והטוב
ו. הפירוד והרע
ז. הפירוד והחטא
ח. האחדות כערך אלוקי והפירוד כמתנגד לו

א. פתיחה

מרן ראש הישיבה, הגר"א שפירא שליט"א, בחידושיו למסכת גיטין[1], מבאר בהרחבה את היסוד לפיו "יש מדרגות בקדושה", ועל פי יסוד זה הוא מסביר את דברי הראב"ד בע"ז[1א] והרשב"א שם[1ב], והובאו דבריהם גם במאירי לגיטין[1ג], שגם למאן דאמר כיבוש יחיד שמיה כיבוש, מכל מקום "אין שוה לגמרי לארץ ישראל, מפני שכבשה קודם שיכבוש כל ארץ ישראל", שכן לכאורה "ניתן היה להקשות, שממה נפשך: אם הם סוברים שהחסרון בכך שסוריא נכבשה קודם לכיבושה המלא של ארץ ישראל גורם להפקיע מסוריא את קדושת ארץ ישראל, דינה של סוריא היה צריך להיות לגמרי כדין חוצה לארץ, ואם הם סוברים שחסרון זה לא גרם להפקיע מסוריא את קדושת ארץ ישראל, דינה היה צריך להיות שווה בכל לדין ארץ ישראל", "אולם כבר מצינו שגם בקדושת ארץ ישראל עצמה יש מדרגות בקדושה, ובשל כך אומרת המשנה בכתובות[1ד] שגם מתוך ארץ ישראל 'הכל מעלין לירושלים', ולפי זה ניתן להבין שאמנם למאן דאמר שכיבוש יחיד שמיה כיבוש, קיימת בסוריא קדושת ארץ ישראל, אך מכל מקום בתוך

1. שיעורי מרן הגר"א שפירא למסכת גיטין, שיעור תשיעי: "כיבוש יחיד", עמוד רצו ואילך (מהדורת ירושלים תשנ"ה).

1א. בדף כ ע"ב, ד"ה אין משכירין.

1ב. בדף כא ע"א, ד"ה קסבר.

1ג. בדף ח ע"א, ד"ה המוכר עבדו.

1ד. בדף קי ע"ב.

קדושה זו יש מדרגות, ומדרגתה של קדושת סוריא נמוכה ממדרגת הקדושה בכל ארץ ישראל", "והרי זה כעבדים, שהרמב"ם כותב לגביהם[1ה], שיצאו מכלל הגוים, ולכלל ישראל לא באו"'.

יסוד זה, שעליו עומד מרן ראש הישיבה שליט"א, הובא כבר בדברי מו"ר הרב צבי יהודה זצ"ל בפתיחתו לספר קנין תורה[2], בדברי מרן הרב זצ"ל בפתיחתו לספרו עץ הדר[2א], ובדברי הנצי"ב זצ"ל בפתיחתו לביאורו על התורה[2ב], כפי שראינו בפרק הקודם של חיבורנו. אלא שיש צורך להבין מדוע אמנם יש חשיבות כה רבה ליסוד זה שהביאוהו רבותינו, ועל כך ננסה לעמוד בפרק זה.

דומה כי כבר בפיסקה השנייה של ספרו "עץ הדר" עומד מרן הרב זצ"ל על שאלה זו, ומבאר כי הצורך במדרגות השונות, ובמדרגות הביניים ביניהם, נובע מתוך האחדות הקיימת ביניהם, ולאחר שהוא עומד על המדרגות ומדרגות הביניים השונות, הוא כותב: "ההשקפה הבהירה הזאת מביאה אותנו להסתכלות שלמה בעולם, ומשפעת עלינו אור אמונתו, אהבתו ואחדותו של חי העולמים ברוך הוא וברוך שמו, שבחר בנו ליחד שמו הגדול ב'אהבה'[3] שמספרה 'אחד'[3א] 'כי כל בשמים ובארץ' [דברי הימים כט יא][3ב] דמתרגמינן: 'דאחיד בשמיא ובארעא'[3ג"ע4]. מרן הרב זצ"ל עומד כאן על כך, שהצורך במדרגות השונות, ובמדרגות הביניים השונות, נובע דווקא מתוך האחדות הקיימת ביניהם.

ב. חשיבותו של יסוד האחדות במשנתו של מרן הרב זצ"ל

הלומד את כתבי מרן הרב זצ"ל, והעוסק במשנתו, יכול להבחין בבירור כי אחד הנושאים המרכזיים ביותר במשנתו, אם לא המרכזי שבהם, הוא נושא האחדות. הרב עוסק במקומות רבים בבירור אחדות הכלל והפרט, באחדות הריבוי, באחדות ההפכים: הטוב והרע, יצר הטוב ויצר הרע, המידות הטובות והרעות, המלחמה וימות המשיח; באחדות העולם העליון והתחתון, הנצחי והזמני, הבכוח

1ה. בהלכות איסורי ביאה, פרק יב, הלכה יא.

2. שיחות הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל, ירושלים תשמ"ג.

2א. "ראש אמיר", הקדמת מרן הרב זצ"ל לספר "עץ הדר" (עמוד א במהדורת ר"י זולדן).

2ב. "קדמת העמק", הקדמת הנצי"ב לפירוש העמק דבר והרחב דבר על התורה, סעיף א (עמוד I במהדורת ועד הישיבות תשל"ה).

3. על פי תפילת "אהבה רבה"; על יחוד שמו באהבה, ראה בעולת ראיה (ח"א עמוד רמא-רמב, ח"ב עמוד תט), אורות התחיה (סעיף יז, עמוד סט), אגרות הראיה (ח"א עמוד מג-מד, מז), אורות הקודש (ח"ב עמוד תמב-תמג: אהבת עולם, ובהערות שם עמוד תרח) (הערת ר"י זולדן, במהדורתו, עמוד א הערה 5). ועיין עוד בקובץ: "הראי"ה", במאמרו של רבי דוד כהן: "יסוד הכללות", עמוד יב, הערה 13 (מהדורת מוסד הרב קוק, תשכ"ו)

3א. ראה "ראשית חכמה", שער האהבה, פרק א, סעיף יד (עמוד שנד במהדורת ירושלים תשמ"ד), מה שהביא בשם התיקוני זוהר.

3ב. דברי הימים א' כט, יא.

3ג. ראה מה שהביא בספר "בן יוחאי" (לר"מ מאובן), שער ז, מענה צג (עמוד צח, במהדורת ווין תקע"ה), בשם התיקונים, וע"ע זוהר בשלח (ח"ב דף נ ע"א).

4. עץ הדר, עמוד א (מהדורת ר"י זולדן).

והבפועל, המחשבה והמעשה, המטרה והאמצעי, האידיאל והמציאות, הנסתר והנגלה, האגדה וההלכה, הנס והטבע, הטבע ופעולות האדם, השכל האלוקי והאנושי, המסורת והאמונה הטבעית, הפנים והחוץ, הקודש והחול, הרוח והחומר, הנפש והגוף; באחדות הערכים, באחדות הדעות, באחדות כוחות האדם, באחדות האהבה, היראה, הרצון, המוסר; באחדות השכל והרגש, השכל והאמונה, החכמה והמוסר, החסד והאחדות; באחדות האמונה האהבה והשמחה, הענוה השמחה והגבורה; באחדות הדמיון והשכל, הנבואה והשכל, הנבואה והתורה; באחדות ישראל ככלל, באחדותיות שישראל מגלים בניגוד לגויים, באחדות הכוחות בעם ישראל ובעירבוב השבטים, באחדות הנשמות בעם ישראל, באחדות בין הצדיקים לרשעים, ביחס לרשעים מצד כלליותם ובהפרדת הקהילות; באחדות הגזע, באחדות העמים, ובאחדות ההויה כולה; בהתנגדות שמגלה הקרחות, המינות והעמלקיות לאחדות; באחדות עם ישראל וארץ ישראל, עם ישראל והתורה, הקב"ה ושכינתיה, הקב"ה ישראל והתורה; באחדות שהתורה מביאה אליה, באחדות התורה עצמה, באחדות התורה שבכתב והתורה שבעל פה, בכך שתורה לשמה היא תורה כללית, באחדות התורה והחיים, התורה והמדע, באחדות דרכי הדבקות בה', באחדות התפילה, באחדות המצוות, באחדות שבין המצוות התלויות בארץ ואלו שאינן תלויות בה; באחדות המקום, באחדות בין חלקי ארץ ישראל, באחדות המתגלה בארץ ישראל, ובפרט בחברון ובבית המקדש; באחדות הזמן, בקשר שבין האחדות והעלאת נצוצות, האחדות והמילה, האחדות והמשנה, הצדיק המאחד, ואחדות ההבנה הסבתית והמוסרית; באחדות שבין האבות והבנים, שבין הקנאות והסובלנות; בהבנה שככול שהדבר גדול יותר הוא חודר יותר למטה, ולכן ככול שהדבר הוא יותר מאוחר הוא יותר כללי, ומכאן השאיפה לאחדות דווקא בדורנו, בבריחה מהמחלוקות ומפירודים לשם שמים, בהתנגדות לשינוי ההברה האשכנזית, בארגון החלקים השונים בפועל, וביחוד ברצון לכנס את גדולי הדור, ובעריכת ספרות תורנית; בהבנה שבין הגאולה והאחדות, ובכך שהמשיח בא לגלות את האחדות, ומכאן תורת ארץ ישראל המיוחדת בכלליותה, והעיסוק ברזי תורה המבטאים את האחדות, ואף בהכוונות המפורטות, בעיסוק באמונה המביאה לאחדות, בתשובה המבטאת את האחדות, בהכוונה לערוך מבואות ומפתחות, בעיסוק בביאורי הגר"א ובהלכה ברורה, ובהקמת רבנות מרכזית, בי"ד גדול, בית כנסת מרכזי, וישיבה מרכזית עולמית. כל אלה ואחרים מבטאים את החשיבות הרבה שאותה מייחס מרן הרב זצ"ל לאחדות[5].

5. על חשיבות האחדות במשנתו של מרן הרב זצ"ל עמד רבי דוד כהן (הרב הנזיר) במאמרו "יסוד הכללות" בקובץ "הראי"ה" (עמוד י–ט במהדורת מוסד הרב קוק תשכ"ו), ב"מבוא לאורות הקודש" (הנדפס בראש ח"א של אורות הקודש, ועיין שם במיוחד בעמודים 27,21, 29), ובמערכת חכמת הקודש, במערכת האחדות הכוללת, ובמערכת הטוב הכללי. וראה עוד במבוא לאורות התשובה מאת הרב י' פילבר (עמוד ל-לה במהדורת ירושלים תשל"ז), בהקדמתו של הרב מ' גורביץ לאורות האמונה: "הרהורים על שירת הרב קוק" (ירושלים תשמ"ה), במאמרו של הרב ש' סטרליץ: "התשובה לאור הסתכלותו של רבנו" (עמוד קסה-קסז, במהדורת אור עציון תשל"ט), במאמרו של י' ברנשטיין: "לאורו" (הנדפס בקובץ "הראי"ה", עמוד לד-לה במהדורת מוסד הרב קוק תשכ"ו), במאמרו של הרב ב' אפרתי: "הרבנות והמפלגות בישראל בהשקפתו"

ג. האחדות כאמת

האחדות היא האמת. כך מלמדנו מרן הרב זצ"ל בספרו "אורות הקודש". "שתי השקפות עולם הן: ההשקפה המאחדת, וההשקפה המפרדת. ההשקפה המאחדת רואה את כל החזון של נמצאים מפורדים זה מזה רק בתור טעות החוש ומיעוט הארה, אבל אמתת המציאות היא רק אחדות גדולה, והנמצאים הרבים והשונים הם רק גילויים מיוחדים, אברים שונים, צבעים וגוונים שונים של אותה החטיבה האחדותית... וכל מה שאותה ההכרה האחדותית מתעמקת ומתעצמת, ככה מתגלה היא אמתתה בכל החידור התהומי שלה, ובממשלתה על החיים הולכות כל ההרגשות על פי צביונה... ולעומתה של השקפה עליונה זו, נמצאת ההשקפה המפרדת, הרואה את המציאות המופרדה בתור חזון אמתי, והזרות של כל מצוי אל משנהו היא תופסת לאמתת ההכרה. החושים וכל ההשגות השטחיות עוזרים על ידיה, והחיים הולכים על פיה ומתגשמים, וכל מה שתוצאותיה מתגברות, הולכת היא האפלה והרשעה ומתגברת. אין קץ לעומק המלחמה שבין אלו ההשקפות, החיצונה והפנימית. כל הארחות של העלילות שבעולם, הולכות הן אל מקום אחד, להוציא אל הפועל את השליטה של ההשקפה האחדותית בכל העולמים ולשעבד את השקפת הפירוד אליה. אמונת האחדות האלהית היא הנשמה הנושאת בקרבה את כל אוצר החיים, את כל הרכוש הפנימי שאושר העולמים אצור בו"[6]. האחדות היא "הנשמה הנושאת בקרבה את כל אוצר החיים", היא "אמתת המציאות".

האחדות היא אמת כה גדולה, עד שהמחשבה אינה יכולה לסבול כלל דעה של אי התאחדות. "כמדומה אני, שאני פטור כבר מלדבר עם כבודו בפרטיות ע"ד התימה של האין וע"ד הזרות של התאחדות ההפכים. הכל בא מסבה של הסתכלות ארעית בפנים וקבועה בחוץ. המחשבה הישראלית הנשאה לא תסבול כלל אי התאחדות ההפכים. ואיך אפשר שמה שאנו רואים בכל העולם המוחש, שהחיים וכל תכונה מסודרת נבנו מקיבוץ התאמת ההפכים, מחיוב ושלילה, מקור וחום, מזו"נ, ובעולם האידיאות שמה יהיה מדבר ציה ושממה, פירוד ורקבון, בלא קישור ויחש, כ"א מהומה ומבוכה?"[7], כך כותב מרן הרב זצ"ל לשמואל

(הנדפס בקובץ "הראי"ה" עמוד נט-סח, שם), במאמרו של הרב י"א קלונסקי: "עצמיות האדם" (הנדפס בקובץ "הראי"ה", עמוד עט-פד, שם), במאמרו של הרב י' פריד: "חכמת הקודש: סדר איחוד הכללות והפרטות (הנדפס בקובץ "הראי"ה" עמוד רו-ריג, שם), ובספר "רואה האורות" (מאת ח' ליפשיץ; במיוחד בעמודים מח-מט, צו והערה 17, וכן בעמודים יא, יח, כה, לו, סו והערה 23, פה, צא והערה 12, קנ-קנא, קנד, קפב, שב-שד, במהדורת ירושלים תשל"ה).

וראה עוד בספר "חזון ישראל" (בעריכת ח' ליפשיץ) עמוד 35 (במהדורת ירושלים תשל"ג): "אם תרצה להגדיר את משנתו הפילוסופית של הראי"ה במונח קצר וקולע, הרי ייתכן שנכנה אותה בשם 'משנת האחדות הכוללת' (כשאם אחד ממאמריו הגדולים ב'אורות הקודש')"; במאמרו של י' שרביט: "הרב קוק ומאורעות תרפ"ט" (הנדפס בספר "זכרון ראיה", עמוד קפא, מהדורת ירושלים תשמ"ו); ובמאמרו של ש' שפרבר: "על האחדות במשנת הרב" (הנדפס בספרו: "מאמרות", מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ח, עמוד 325).

6. אורות הקודש ח"ב עמוד תנו-תנז: "התגלות הטוב בהשקפת האחדות".
7. אגרות הראיה, אגרת מד (ח"א עמוד מט במהדורת ירושלים תשכ"ב).

אלכסנדרוב[8], ומסיים: "ורק נמיכות ההשקפה תוכל לתבוע לקצץ ולהפריד, או אפילו להרפות מלאחד; גם זאת היא כמו פילוסופיא של עצלנות"[7]. ובאגרת נוספת הוא מבאר את הדברים: "עיקר הצד של חידוש שבדברי, הוא מה שמצד המחשבה העליונה, הסוקרת את עמקם של דברים, אין במציאות כלל הפכים, וכ"מ שיש הפכים, יש שם בודאי איזה תנאי נעלם, שכשיתפרש נמצא ששני המשפטים שנראו במבטא ובציור הפכים, שאחד מהם הוא בנוי על צד אחד מהמשפט והשני על צד אחר, ונמצא שע"י שני ההפכים יחדיו אנו רואים את המשפט משני צדדיו, ונמצא שאין כאן הפכים בדרך החלט, ומצדם אין כאן נושא אחד, כיון שהיחושים של הנושא הם שונים" וכו'[9].

ד. האחדות מביאה להכרה במהות הדבר ולשכלולו

חשיבותה של האחדות היא בכך שהיא מביאה אותנו להכרה במהות הדברים. "האחדות הרוחנית הכללית מביאה אותנו לידי ההכרה של אחדות הסגולות הפנימיות במהותן העצמית, וכשאנו מגיעים לנשמת האדם, כבר אנו חושבים בהתגלות על דבר הערך המהותי הכולל את הכל, קטן וגדול" וכו'[10]. האחדות מביאה אותנו להבנה לא רק בגילויים של הדברים, אלא גם במהותם. ויתרה מזאת, לא רק שהאחדות מביאה אותנו להכרה בדבר, אלא היא עצמה גורמת לשכלולו של הדבר, ולהבאתו לידי שלמות. "כל מה שהעולם הולך ומשתלם, מתאחדים יותר חלקיו, ותכונת האורגניזם מתבלטת עליו יותר" וכו'[11]. יש באחדות כוח של חיים; כוח של חיים יצירתיים. "כח החיים הוא התאחדות כל פרטי האברים והחלקים שבגוף למרכז אחד, שע"י שליטת השכל שולט החיים בכל פרטי פרטיות הקטנים שבגוף" וכו'[12]. כך מסביר מרן הרב זצ"ל את דברי הגמרא בברכות[13]: "ואולם חי אני'[14] - אמר רבא אמר רב יצחק: מלמד שאמר לו הקדוש ב"ה למשה, משה החייתני בדבריך"; ש"תכלית שלימות המציאות הוא שיהיו כל חלקיו נאחדים ע"י אור ד'; ע"כ ביאר כי ע"י ידיעה זו שתכלית השלימות של בחירת ישראל הוא שיבא כל המין האנושי אל שלימותו, בזה ית' נקרא 'חי', שע"י אורו ית' יקשר לחיים ולמרכז שלימות אחד את כל החלקים הנפזרים של המין האנושי, עד שלא ישאר חלק אחד שלא יכלל תחת זה המרכז המקודש,

8. שמואל אלכסנדרוב, ח' טבת תרכ"ו (בוריסוב) - אחרי תרפ"ז (בוברויסק); למד תורה בעירו, וזמן מה בישיבת וולוז'ין, וכן לימודים כלליים. בתרמ"ז עבר למינסק לשם לימודים כלליים, ובתרמ"ט נשא אישה מבובריוסק והתישב בה. מכתביו האחרונים משנת תרפ"ז. על חייו, פעלו, וקשריו עם מרן הרב זצ"ל, ראה במאמרה של ג' בת יהודה: "רבי שמואל אלכסנדרוב" (סיני, כרך ק, עמוד קצה).
9. אגרות הראיה, אגרת קי (ח"א עמוד קלג במהדורת ירושלים תשכ"ב).
10. אורות הקודש ח"ב עמוד תלז: "הערך הכולל".
11. ערפלי טוהר, עמוד יג; אורות הקודש ח"ב עמוד תכז: "ההתאחדות העליונה"; וראה גם אורות האמונה (עמוד 52): "התוכן השלם העליון שהכל בו כלול בהכללה עליונה בזיו השלמתו, הוא נותן את כל היתרון של האדם ושל העולם כולו להגלות בצורה היותר שלמה" וכו'.
12. עין איה לברכות דף לב, פרק חמישי סעיף ע (עמוד 147 במהדורת ירושלים תשמ"ז).
13. ברכות דף לב ע"א.
14. במדבר יד, יא.

שיהיו כולם דבקים בסוף הימים באלהים חיים"[12], ואם כן החיים והאחדות חד הם.

ה. האחדות והטוב

האחדות מביאה את הטוב[15]. "כל מה שההשקפה האחדותית מכה היא יותר את שרשיה בעומק, היא מביאה גם כן את הטוב המעשי בעולם, את החיים ואת השלום" וכו'; כך כותב מרן הרב זצ"ל מתחת לכותרת: "התגלות הטוב בהשקפת האחדות"[16]. "בהשקפת האחדות מביטים על הכל, ואז ממילא מתמצא חשבון הטוב, כי הכל ביחד בודאי הוא טוב בתכלית הטוב" וכו'[16]; "כל המתעורר בעולם מדור דורים עד אחרית הכל הוא חלקי שאיפות וחלקי הכרות שהולכות ומצטרפות ליצירה שלמה. עד שלא באה הצורה המשלימה, המכנסת את הכל אל שלמותה, יש בהם טוב ורע, אמת ושקר, טומאה וטהרה, קודש וחול, אבל כשיופיע האור של ההתאחדות הכוללת, שיהיה מבורר כל אלה השאיפות וחלקי ההכרות למה הן באות, אז הכל יוכר לטוב, לאמת, לטהרה ולקודש, עולם שכולו שבת, שכולו טוב"[16א].

יתרה מזאת, בהשקפת האחדות קיים רק טוב. "האידיאליות הרוחנית אינה יודעת ממהות הפירוד כלל; היא מכירה רק את הכללות ואת האחדות; אין שום פרט נסקר אצלה כי אם בתור חלק של כלל. ובשביל כך אינה יכולה להכיר שום טוב, רק טוב כללי, ושום רע כי אם כשהוא רק כללי. ומתוך שרע כללי לא נמצא כלל... מתוך כך באה היא להכיר שלא יש כלל במציאות רע, כי אם כולה היא טובה. 'וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד'[17]" וכו'[18]. "בקישור הכללי אין שום רע כלל, כי הרע מצטרף אל הטוב לתבלו, ולהרים עוד יותר את יקרת ערכו" וכו'[18א]; "בכללות העולם המעשי והרוחני אין כל רע נמצא כי אם בערכו הבודד, אבל בקיבוץ הכל - הכל הוא טוב ממש, לא מפני בטול ברוב כפי החשבון הצנום, אלא מצד הערך העצמי האידיאלי"[18ב]. והאחדות מביאה לא רק טוב, אלא גם סדר, אור וברכה: "ההתאחדות תוסיף אור ויתרון בלא הפסק, ברכה תמידית, ותוכן הברכה היא התעלות והבדלה" וכו'[19]; "המון החיים הללו של פזורי הניצוצות, כשהם עומדים חופשיים מכל כבלי חומר, נשגבה היא פעולתם במרחבי העולמים, גדולי המשקל הם בהכרעתם לצד הטוב, הסדר והברכה של משך החיים, והשלוה של האחדות המאירה ממקור עליון"[20].

15. ראה ב"מבוא לאורות הקודש" (לר' דוד כהן), אורות הקודש ח"א עמוד 20.
16. אורות הקודש ח"ב עמוד תנו: "התגלות הטוב בהשקפת האחדות".
16א.אורות הקודש ח"ב עמוד תקי.
17. בראשית א, לא.
18. ערפלי טוהר, עמוד קיט; אורות הקודש ח"ב עמוד תנג: "הטוב הכללי האידיאלי", ובהערות שם (עמוד תרח).
18א.ערפלי טוהר, עמוד לח.
18ב.אורות הקודש ח"ב עמוד תנד: "הטוב הכללי העצמי".
19. ערפלי טוהר, עמוד קיט; אורות הקודש ח"ב עמוד תקלד: "יחוד והתעלות", ובהערות שם (עמוד תריג).
20. ערפלי טוהר, עמוד קלה.

מקור הטוב הוא בכלל. "באמת האדם נברא להיות פועל על הכלל ונפעל ממנו, א"כ עיקר רעת הרשע הוא ג"כ מפני הרעה שגורם אל הכלל כולו; 'להפרע מן הרשעים שמאבדים את העולם שנברא בעשרה מאמרות'[21]. ע"כ היתה הקפידה גדולה במהרסי הכלל: 'עד מתי לעדה הרעה הזאת'[22], ומהם למדנו שמקור הטוב והצדק ג"כ במרומי מעלתו רק באוצר הכלל ינוח, ו'אלקים נצב בעדת אל'[23]"[24]. ו"אחרי ההכרה הגמורה כי כל פועל טוב נזרע הוא בחיי הכלל, ולכל דור ודור יש חלק אחד מני רבבות אין קץ להעלות ולהתרומם, אבל העליה, ההתרוממות הגמורה, האידיאלית בגונה ההחלטי, הרי הוא רק באוצר חיים, ששם גם הטוב העליון הבלתי מוגבל ומשוער, גם כל טוב קל וקטן, מתאחדים ומתארגנים עם החפץ האלהי השלם בתכלית" וכו'[25]. ואם כי יש גם טוב סתמי, אולם הטוב הגדול הוא הטוב העולה מתוך הכללות: "יש טוב סתמי, שהוא מתיחש לכל דבר מצד פרטיותו, ולכל זמן מצד ערכו המיוחד. מצד השקפה פרטית זו יש מקום לחרון אף שעושה רשם (זבחים קב.). אבל הטוב הגדול, הוא הטוב העולה מהכללות המאוחדת של כל הפרטים, בין פרטי הזמן, בין פרטי המקום, בין פרטי המציאות בכללותה" וכו'[26]. והטוב בזה, טוב גדול הוא עד למאוד; "אמנם מרובה היא מדת הטובה ממדת פורענות, 'אחד מחמש מאות'[27]; הרע הוא רק בגלוי שבהויה, בשיקוף הפרטיות, אבל בהכללה הכל מצטרף לטובה" וכו'[28]. רואים אנו, אם כן, כי האחדות והכלליות מבטאת היא את הטוב השלם.

ו. הפירוד והרע

מאידך, הפירוד מבטא את הרע והשלילה. "יסוד הכוחות הרעים הוא הפירוד ומניעת האחדות, כי השלום הוא הכלי המחזיק ברכה, ובכח האחדות נמצאת מצות אהבת רעים, ומתוכה יבא לאהבת השי"ת, אבל הנפרד אינו מבקש כ"א תאוותו וחפצו כמו שכתוב: 'לתאוה יבקש נפרד'[29], וכה"א: 'יתפרדו כל פועלי און'[30] וכו'[31]. והסבר הדבר הוא, שבשעה שאדם נמצא ב"עלמא דפירודא", "אז כל פרט ופרט עומד בפני עצמו, והרע הוא רע בפני עצמו, ויש לו ערך רע ומזיק. וכשהוא שב מאהבה, מיד מתנוצץ עליו אור ההויה של עלמא דיחודא, שהכל מתארגן לחטיבה אחת, ובקישור הכללי אין שום רע כלל, כי הרע מצטרף אל הטוב לתבלו, ולהרים עוד יותר את יקרת ערכו" וכו'[31א].

21. אבות פרק ה, משנה א.
22. במדבר יד, כז.
23. תהלים פב, א.
24. עין איה לברכות דף כא, פרק שלישי סעיף מ (עמוד 104 במהדורת ירושלים תשמ"ז).
25. עקבי הצאן, "הדור" (עמוד קיג).
26. עולת ראיה ח"א עמוד צט (נדפס גם בחוברת "ארץ חפץ", עמוד טז).
27. ראה רש"י ליומא דף עו ע"א, ד"ה מרובה, ולמכות דף כג ע"א, ד"ה על אחת.
28. אגרות הראיה, אגרת רפג (ח"א עמוד שכ במהדורת ירושלים תשכ"ב).
29. משלי יח, א.
30. תהלים צב, י.
31. עין איה לברכות דף ו, פרק ראשון סעיף מו (עמוד 21 במהדורת ירושלים תשמ"ז).
31א. ערפלי טוהר, עמוד לח; אורות התשובה פרק יב, סעיף ה.

הפירוד הרי הוא מביא את המות ואת הכליון, את הרשעה ואת השקר: "הפירוד, החיים שהשאון והניגוד הוא מקור שבעם, הרי הוא מביא את המות ואת הכליון, את הרשעה ואת השקר" וכו'[32]; הרע והטומאה, מקורם בפירוד: "כל המעשים, הרגשות, הדעות והנטיות השונות, שמפוזרים הם בצורות שונות בכל מלא רוחב החיים, בכל היחידים ובכל הקיבוצים, בכל העמים ובכל הלשונות, רק הפיזור שלהם הוא המביא את הצורה הזעומה של הרע והטומאה" וכו'[33]. הפירוד, הרי הוא מונע את האושר: "כפי האוטם הגופני, ככה אין אדם יכול לשאוב נחת ותנחומים מהעתיד המאושר של העולם, ולפי הפירוד הנפשי איננו יכול לחוש את אותו האושר העתיד, כי באמת הרי הוא הוה" וכו'[34].

ואף התורה[34א], העבודה, המצוות והתפילה נפגמים על ידי הפירוד: "כל חשק עבודה, שמחת מצוה, התמדת תורה, ברק חדושים והתנוצצות רוח הקודש בלב השרידים אשר ד' קורא, כונת התפלה ואור שלהבתה, כל אלה ותולדות הנשמות בשלמותן, בכללותן ותמותן, מוכרחים הם להפגם ע"י הכנסת יסוד פירוד בכללות כנסת ישראל חלילה"[35]. רוח האדם נפגמת על ידי הפירודים: "הפירודים בפירודם, התשוקות והציורים האלהיים בחלקיותם, הם פוגמים את רוח האדם, ומעכבים את השלמתו הזמנית והנצחית" וכו'[36]. ועל כן באידיאל אין מקום לפירודים: "האידיאליות הרוחנית אינה יודעת ממהות הפירוד כלל; הוא מכירה רק את הכללות ואת האחדות... החמרנות הגופנית היא עושה את הפירוד בין הנושאים שבמציאות, וממילא גם את הניגודים שבהם" וכו'[37]. "תכונתה של ההסתכלות הרוחנית היא סקירת הכל ביחד" וכו'[38].

32. אורות הקודש ח"א עמוד קפט: "שאיפת התנועה והמנוחה".

33. אורות הקודש ח"ב עמוד תיט: "אחדות הנטיות השונות".

34. אורות הקודש ח"ב עמוד תקד: "אושר העתיד בהוה".

34א ראה עוד אגרות הראיה, אגרת קלד (ח"א עמוד קסד במהדורת ירושלים תשכ"ב): "האמת של האחדות ברום גבהה ופארה הנצחי, והצדק הנצחי ההולך עמה בלא פירוד, זאת היא נשמתא דאורייתא, שדוקא מבעדה נוכל להציץ גם על גופא ולבושין דידה" וכו'.

35. אורות, אורות התחיה, סעיף כא (עמוד עד); וראה גם ערפלי טוהר, עמוד קב, ושם נדפס: "הכל מוכרח להיות נפגם על ידי הכנסת וכו'. וראה עוד ב"כף החיים" סימן א ס"ק כח, ובספר "דרך מצותיך" (לבעל הצמח צדק) דף כח ע"א - כט ע"ב (מהדורת ברוקלין תש"ל), ובספר "אור התורה" (לבעל הצמח צדק) פרשת חוקת (ח"ג עמוד תשפב, מהדורת ברוקלין תשכ"ז).

36. אורות האמונה, עמוד 52.

37. אורות הקודש ח"ב עמוד תנג: "הטוב הכללי האידיאלי", ובהערות שם (עמוד תרח); וראה גם ערפלי טוהר, עמוד קיט, ושם נדפסו שני המשפטים בסדר הפוך, ובסמיכות האחד לשני.

38. אורות הקודש ח"א עמוד מא: "ההסתכלות הכללית", ובהערות שם (ח"ב עמוד תקעט); וראה עוד במאמרו של ר' דוד כהן: "יסוד הכללות", סעיף ט: "ההסתכלות הכללית" (הנדפס בקובץ "הראי"ה", עמוד יב במהדורת מוסד הרב קוק תשכ"ב).

אולם בהמשך דבריו כותב שם מרן הרב זצ"ל: "וזאת היא טבעה המיוחד לה, שמבדילה מהסתכלות שכלית פשוטה, שהיא עסוקה תמיד בפרטים מיוחדים, שבקושי מקבצת היא אותם למדת כלל מאוחד", וזאת לכאורה בסתירה לדבריו בעין איה (לברכות דף ו, פרק א סעיף מו, עמוד 21 במהדורת ירושלים תשמ"ז), שם מדגיש מרן הרב זצ"ל דווקא את כלליותו של השכל: "כי בשכל אין פרטיות כ"א כלליות, ובהיות האדם נוטה אל שכלו יותר מאל חמרו, נמשכות רגשותיו אל ההרגשה השכלית שמכרת רק צדק ויושר; ע"כ איננו נפרד לעצמו. אבל כל זמן

ההבטה הרוחנית מביאה לאחדות: "מתרגלים להביט בההויה הרוחנית על ידי זיכוך מחשבה וטהרת מעשים ומידות, מקשיבים לקול הזרם הרוחני המוחלט ההולך ומתגבר על ידי כל דיבור טוב, כל מחשבה מאירה, וכל מצוה ומעשה של קדושה, הרוחניות הפרטית מתעלה על ידי גילויה, ההתגלות היותר עליונה היא בתורה וחכמה עליונה, ועם העילוי הפרטי, הרוחניות הכללית מתעלה, השכינה נגאלת מגלותה, העולמים הנפרדים מתאחדים" וכו'[39]. החומריות היא המביאה לפירוד ולאפלה, ואילו הרוחניות מלאה אחדות ואור: "כשההתגלות של העולם המפורד מתגברת על ההתגלות העליונה של העולם המאוחד - החומריות מתגברת על הרוחניות, והתאוות הגופניות עומדות הן אז בשורה הראשונה של תכנית החיים, ואפלת העולם רבה היא. וכשההשקפה של העולם האחדותי מתגברת, אז התשוקות הרוחניות וכל השאיפות העדינות מתגברות, והעולם הולך הלוך ואור" וכו'[40]; "יסוד המעשים כולם הוא התמצית הרוחנית שבהם, אותה ההטבעה שמטביע המעשה ביסוד הנפשי. וכאשר באמת תכני המעשים אינם רק מושגים סמליים בלבד, כי אם הם ארוגים ביסוד העולם הממשי, הננו קרואים לומר שהעולם הממשי כמו שהוא, הוא אמנם עולם מחולק, שכל סדריו מתאימים זה לזה, אבל שרשו הוא היסוד המחשבתי, הכולל ומקיף אותו" וכו'[41]. ומתוך ההבדל הזה שבין העולם האידאי לעולם הממשי, באה גם ההדרכה המעשית: "אע"פ ששלמות האנושי מצד עצמו הוא ג"כ דבר טוב ורצוי, מ"מ אין לנו להתבושש בהסכמת גדולינו מעולם שהיו להם כל החכמות לרקחות וטבחות לתורה[42], כי רק בזה נוכל להעמיד חכמים שיקראו חכמי ישראל באמת, אבל כיון דנחת לפירודא, אז הדברים לוקחים להם צורה זרה, וכשמתערבים בזה עוד יסודות מוסריים בלתי טהורים, אז אין שיעור לעוצם הסכנה" וכו'[43].

ז. הפירוד והחטא

אולם הפירוד אינו רק רע גרידא. על פי דברי מרן הרב זצ"ל, הפירוד מקושר לחטא. "בשעה שאדם חוטא - הוא בעלמא דפירודא, ואז כל פרט ופרט עומד בפני עצמו, והרע הוא רע בפני עצמו, ויש לו ערך רע ומזיק. וכשהוא שב מאהבה, מיד מתנוצץ עליו אור ההויה של עלמא דיחודא, שהכל מתארגן לחטיבה אחת, ובקישור הכללי אין שום רע כלל, כי הרע מצטרף אל הטוב לתבלו, ולהרים עוד יותר את יקרת ערכו, ובזה נעשים הזדונות לזכויות ממש"[44]. וביתר שאת

שימשך אחר הערב לחושיו בלבד, הנה הוא נפרד לעצמו, כי אין בחושים כ"א פרטים, כדברי הרמב"ם במו"נ (חלק ג פרקים טז, יט): אין פרט בשכל ואין כלל בחוש" וכו', וראה עוד במאמרי הראיה עמוד 148: "הסוכה האחת". ונראה שמדובר במדרגות שונות.

39. ערפלי טוהר, עמוד פא.

40. אורות הקודש ח"ב עמוד תכג: "התגלות העולם המאוחד בארץ ישראל".

41. אורות התשובה פרק יא, סעיף ה.

42. אגרת הרמב"ם להרב ר' יהונתן הכהן ב"ר דוד (הערת מרן הרב צבי יהודה זצ"ל).

43. אגרות הראיה, אגרת עז (ח"א עמוד פג במהדורת ירושלים תשכ"ב).

44. ערפלי טוהר, עמוד לח; אורות התשובה פרק יב, סעיף ה; וראה ב"מבוא לאורות התשובה" (לר"י פילבר), הטוב הכללי, סעיף ג (עמוד נט-ס; הנדפס בראש אורות התשובה, מהדורת ירושלים תשל"ז).

מבוארים הדברים ב"מאמרי הראיה"[45]: "כל חטאות האדם, שהן נמשכות מפני התגברות של הגסות החומרית על העדינות הנשמתית, הן גורמות שברוחו של האדם מתגברת תפיסת החיים הדמיונית, שהיא בטבעה פרטית, ובשביל כך אי אפשר כלל שיבאו אנשים לידי אחדות מוחלטה בדיעותיהם ורגשות חייהם העצמיים... ועל כן, כל זמן שהעונות מקשרים את החיים בכבליהם, אי אפשר לקוות לשיווי בדעות ולאחדות של שלום. אבל אחרי אשר אור התשובה הופיע בעולמנו... יכולות הן הדיעות המופרדות על ידי צללי המחשכים של הדמיון להיות הולכות ומתאחדות, ותחת המאפל של הפרודים והמשטמות, ריבי המפלגות והסכסוכים האישיים המשחיתים בנו כל חלקה טובה ברוח ובחומר, יבוא האור הטהור הנאצל על קדושתה של הסוכה ומגרש מאתנו את צללי הבלהות של הדמיונות המתעים, ואור תורה וזוהר יראת שמים באהבת אמת הולך ומתפשט על כל מהותנו, לאחד על ידם את הרעיונות למיניהם, ואז הרינו מתעלים ומגיעים ליקרת האחדות השלמה הראויה להיות מופיעה באור קדושתה על כל פזורי ישראל כולם" וכו'.

החטא אינו מצוי באחדות ובכללות אלא רק בפרטים: "ההויה היא בכללותה בלא שום חטא; החטא הוא מצוי רק בערך הפרטים. אצל הכלל הכל מתאים להרמוניה נצחית, והמעשים שההרמוניה הנצחית מתגלה על ידם הם הנם המעשים הטהורים המשוללים מכל חטא עון ופשע" וכו'[46]. רק בפרטיות יכול הרע לבצר את מעמדו. "הרע הוא רק בגלוי שבהויה, בשיקוף הפרטיות" וכו'[47]; "המחשבות, הרגשות, הפעולות, ההנאות שהם שואבים את מהותיותם מן הרע הכללי שבעולם, והם ממילא מבצרים אותו במגעם הפרטי - הרי הם האסורים" וכו'[48]; ורק שם יכול החטא לחול. ועל כן סותם הוא, החטא, את הארת האחדות מלהופיע: "החטא סותם את ההארה של החכמה העליונה, שדרך גלויה בא מצד יחס ההרמוניה המתמימה של הנשמה המכרת אל כלליות ההויה כולה ומקורה העליון, שהוא מתגלה באותו הצנור של הנשמה שהדעה והרצון הם בו באחדות מחוטבה. כל חטא מעשי קורע הוא את האחדות האידיאלית הזאת, מעמיד הוא את מעגל החיים מחוץ לה, ואין ההופעה המפכה כמעין זך הולכת שוב להשפיע לאותו הרצון המחולל, עד אשר ישוב ונחם, ואור התשובה, לפי ערך בהירות הכרתה ועומק הסכמתה, ישיב את ההרמוניה לאיתנה, 'השיבה לי ששון ישעך ורוח נדיבה תסמכני'[49]" וכו'[50]. ומתוך כך מובן הכאב המתלווה אל החטא: "כל חטא מדאיב את הלב מפני שהוא סותר את האחדות שבין האישיות הפרטית עם כל ההויה כולה, ומתרפא הוא רק על ידי תשובה, שזורח עליו בה אור השפע העליון של האידיאליות אשר להוית המציאות, ובזה חוזרת ההשויה הכללית וההתאמה להויה להופיע בתוכו, ושב ורפא לו. אמנם יסוד הצער איננו מעצם

45. מאמרי הראיה עמוד 148: "הסוכה האחת".

46. אורות התשובה פרק יב, סעיף ט; אורות הקודש ח"ג עמוד ז: "מקור המוסר". וראה עוד בספר "רואה האורות" עמוד קצא, ריח-ריט (מהדורת ירושלים תשל"ה).

47. אגרות הראיה, אגרת רפג ח"א (עמוד שכ במהדורת ירושלים תשכ"ב).

48. אורות הקודש ח"ג עמוד קסא: "ההדרכה העולמית".

49. תהלים נא, יד.

50. אורות התשובה פרק ט, סעיף ו.

החטא בלבדו, כי אם מיסודו של החטא ומתוכן מהלך הנפש שנעשה הפוך מסדר הישות הזורחת באור הישר האלהי בכל המצוי המאורגן באחדות וכוון מעולה" וכו'[51]. ויש אשר חטא זה, הרי הוא כאחד החטאים החמורים שבתורה: "אין קץ לרעות הגשמיות והרוחניות של התפרדות האומה לחלקים... זאת היא ממש מחשבה של עבודה זרה כללית" וכו'[52].

ח. האחדות כערך אלוקי והפירוד כמתנגד לו

יתרה מזאת, מרן הרב זצ"ל רואה את האחדות כערך אלוקי, ואת הפירוד כערך שניתן לומר לגביו שאינו מגיע לדרגה זו: "בעולם האלהי אין רצון ותוכן שהוא משונה מרצון ותוכן אחר, אלא הכל פונה להטוב הגמור השלם בכל, וכל הופעה שאנו מתכוונים לה אינה חלקית, כי אם כללית; אף על פי שאנו מכוונים להסתכל בהופעות שהן כל אחת גבוהה מחברתה, כל אחת היא כוללת הכל. אבל במדה של החיים שאמור בהם שאינם אלהיים, שם אנו יכולים למצא הופעות חלקיות, וממילא הם רצונות והשכלות שונות ונפרדות אלו מאלו, 'ומשם יפרד'[53]"[54]. "הקריאה בשם ד' אחד שואפת לגלות את האחדות בעולם, באדם, בעמים ובכל התוכן של ההויה, באין פרץ בין המעשים והדעות, בין השכל והדמיון, וגם הפרצים המורגשים יתאחדו על ידי ההארה העליונה, המכרת את צד אחדותם והתאמתם. בתוכן החיים של האדם הוא יסוד הקדושה כולה, בחיי רוח הוא אור הנצח, חיי שעה וחיי עולם באגודה אחת. זאת היא המחשבה היותר גדולה שבמחשבות הענקיות של כח החושב אשר להאדם, המתגלה בקרבו על ידי כל כשרון הגילוי הרוחני שלו, עד מרום התגלות אלהות באורח שכל וידיעה של פנים אל פנים"[54א]. "רק על ידי האידיאלים האלהיים אנו באים בבטחה להאחדות המאירה; הם, רק הם, מובילים אותנו לתוך בטוח, להכרה פנימית שאי אפשר כלל שבחוג המתנשא יהיה דבר יוצא ונעדר מהאחדות" וכו'[55]. והם לא רק מביאים אותנו להכרת האחדות, אלא הם עצמם ערכים אחדותיים וכוללים: "המחשבה הרוחנית, החלק הפנימי, הצמאון האלהי לכל הודו והדרו, לכל קדשו הנערץ והנשגב, ההולך ומתברך בנשמה המקודשת שאור האלהי שורה בה, ומעדנה בתפנוקיה העליונים, הרי הוא כולל כל עולמי עולמים, כל הטוב והיושר, כל האמת והיופי, כל הכשרון והגבורה, כל הקודש והטוהר" וכו'[56]. ישנה הקבלה בין הנשמה הכללית לבין החיים האלוקיים: "כשהנשמה מתנוצצת, מבקשים בכל

51. אורות התשובה פרק ח, סעיף ג.

52. ערפלי טוהר, עמוד קא; אורות, אורות התחיה, סעיף כ (עמוד עג; נדפס גם בחוברת "ארץ חפץ" פרק יב, סעיף ו).

53. בראשית ב, י.

54. אורות הקודש ח"ב עמוד תפה: "הכרת הטוב", וראה בהערות שם (עמוד תרי); וע"ע ב"סידור תפילות מכל השנה" ע"פ נוסח האר"י לאדמו"ר הזקן בעל התניא, דף רסה ע"א (מהדורת ברוקלין תשמ"א).

54א אורות הקודש ח"ב עמוד תיא: "גלוי האחדות".

55. עקבי הצאן, "עבודת אלהים" (עמוד קנב).

56. גנזי ראי"ה ח"ו עמוד 11 (מהדורה שנייה, עמוד 93): "ספיגת כל דברות ד' - לעידונים עליונים ולבנית עולמים".

מה שלומדים את הנשמה הכללית ואורותיה שהוציאו אל הפועל את אותם הענינים הנלמדים, והזיו הרוחני מתגלה בשלל צבעיו, והאדם דבק בגדולת נפשו באור החיים המקוריים האלהיים הזה" וכו'[57].

האחדות היא אלוקית, וכל השינויים אינם אלא מצידנו: "כל מה שאנו חשים שינוי בכל הויה אינו כי אם לגבי דידן, אבל באמת הלא הכל הוא ענין אלהי יותר ממה שהוא דבר מופרד, באין ערוך, אם כן כל השינויים אינם שינויים כי אם מציאויות שוות ומתמידות, והננו באים לסדר תפילה ועבודה וכל ההופעות שבאות לנו על ידי כל (כל) מיני ההזרחות בתוכן שלם, והדביקות האלהית משעשעת את רוחנו"[58]. מצדנו אין אנו מבינים את האחדות העליונה; "נדע כי לא איזו הערכה מסוד האחדות העליונה מלמעלה למטה יש ביכולת בן אדם לצייר בהויתו; נבצרה כל מזימה להשיג את הסוד העליון של האורה האלהית בראשית התחלת הופעתה" וכו'[59]. אולם מעט ממנה יש בידינו לדעת: "אף על פי שלא נדע עד מה, ואין בידינו לא לפרט, וקל וחומר לסכם, ולא להקציב את הענינים שההמולה העליונה עסוקה בהם, בכל זאת הננו מקשיבים הקשבה כללית, קול דברים אנו שומעים[60]; אף על פי שאיננו מאזינים חתוכי אותיות ופירודי מלים, כל עמלנו התורני והמדעי הוא רק לברר מאותו הקול העליון שהולם תמיד באזנו הפנימית כמה שאפשר ברורי דברים למען נוכל להציגם לפנינו ולפני זולתנו בצורה המביאה לידי מעשה ולידי עיון מסודר ומעורך כראוי"[61]. וכמובן שהבנת האחדות האלוקית, משתנה היא לפי דרגתם של המקבלים וכושר הבנתם: "כל ציור דוחק באיזו מידה את חבירו בזמן שאינו מתייחס עם הראשון לשכללו ולהרחיבו יותר, ועל פי זה כל חכמה דוחקת במידה ידועה את רגלי חברתה. מובן הדבר שדוחק זה הוא רק מצד הסגנון המיוחד שיש לכל חכמה, שמצידו הם דברים חלוקים, אבל מצד פנימיותה של ההכרה אין הבדל כלל, וכל הדיעה היסודית אחת היא, וכל הכרה וידיעה מעשרת היא את הכלל של כח המכיר, והשפעה הרוחנית מתגברת על ידי כל פלג נוסף מאיזה מין שהוא. אבל מצד המקבלים הדבר תלוי עד כמה הירידה לעומק עצמיותה של ההכרה מגעת, שבאותה מידה שהשכל עסוק בצד הסגנוני החיצון, ככה מתגברת הדחיקה והסתירה, ועד כמה שההארה השכלית חדרה לתוך העומק העצמי של הידיעה, מתאחדים הענינים, והעושר מתגדל. כל הידיעות שבעולם הפנימיות והחיצוניות, הקודש והחול, הטוהר וטומאה, הקרוב והרחוק, מתאחדים מצד נשמת ההכרה, וכל המתאחד יותר באור זה הפנימי של הנשמה, הכל מתעכל אצלו לאור קודש וחיים של נצח והוד"[62].

ההמשך אי"ה בגליון הבא

57. ערפלי טוהר, עמוד נב.
58. ערפלי טוהר, עמוד נג.
59. חבש פאר, עין איה סעיף יז (דף מה ע"א).
60. ע"פ דברים ד, יב.
61. אורות הקודש ח"ב עמוד שלד: "ההקשבה העליונה".
62. ערפלי טוהר, עמוד צט.